

Румяна Иванова

НЕВЪЗМОЖНИ ФОРМИ В БЪЛГАРСКАТА ГЛАГОЛНА СИСТЕМА

Неведнъж, предимно във връзка с обучението по български език като роден и с изучаването му от чужденци, са изпъквали случаи на семантично допустими, но формално неосъществими значения (напр. преизказна аналитична условна форма) или пък на облици, които могат, но не се конструират в правилната книжовна реч (напр. **беше четял*, **беше бил*, **бил е чуел*, **щеше да е пишел* и т. н.). Тъй като за образуването на последните облици формални пречки всъщност няма, причина за тяхното отсъствие от парадигмите е семантичната им несъвместимост с принципа на организация на битуващата граматическа система. Следователно можем да говорим за формално и за семантично невъзможни форми. Повод за вниманието към подобни граматични облици освен процеса на обучение е и строго научната дейност. В стремежа си да обобщи и подреди явленията тя попада на редица на пръв поглед непротиворечащи на истината и дори изисквани от нея форми и случаи на тяхната употреба, които обаче просто не се използват, не съществуват в езика. Наистина категоричността на такъв извод е по-неоспорима за българите езиковеди, отколкото за чуждестранните им колеги, тъй като езиковият усет е често по-обективен и от най-прецизните научни теории и е естествен техен коректив. Не случайно именно в изследванията на лингвисти, за които българският не е майчин, намират място, и то теоретично обосновано, форми като **бях пишел*, **бил е пишел* и т. н.¹ Причина за постулирането на подобни съчетания е неточната представа за системната организация на българските глаголни категории.

Като говорим за отсъстващи от глаголната ни система форми, ще оставим настрана конструкциите от типа **бил съм бил*, **бил бил писал* и т. н., които са невъзможни по причини от формален характер². Обект на нашето внимание тук ще бъдат липсващите поради семантична неосъществимост и излишество за системата глаголни форми. Както споменахме, те са напълно възможни от формална гледна точка и именно заради това съществува проблемът за тях в езиковедската литература, посветена на българския език.

Форми от типа **бил е четял* срещаме още във възрожденските граматики³. Обяснението е в липсата на задоволителна теоретична представа изобщо за мястото на т. нар. перфектоподобни форми в глаголната система. Неразграничаването на преизказно от умозаключително (или конклузивно) значение и трактовката им като отдалеченост във времето съжителствуват с откриването,

осъзнаването и въвеждането на несвършеното слово причастие в граматичните пособия и съвпадат с времето на първите опити да се покаже наличието на съотносителност, паралелност между редове от глаголни форми. При такава ситуация езиково и научно съзнание се преплитат и объркват — вероятно посочената конструкция е плод на разбирането за отдалеченост и иреалност на действието, които според възрожденските граматисти могат да се постигнат чрез механично прибавяне на „бил“ (вж. пак там формите „да бях орял“, „да съм бил сеел“ — за последната не се предупреждава изрично за някакво изпускане на спомагателния глагол в 3 лице).

Сравнението на теоретичната мисъл конфликтът между езиков усет и научна представа за системност и необходимост, противно на очакванията, сякаш се изостря и усложнява. Доказателство за това са появилите се значително по-късно граматики, регламентиращи, вече нарочно и отчетливо, покрай **бил е четял* и форма **бях четял* — щом има несвършен перфект „четял е“, би трябвало да има и несвършен плюсквамперфект (Попов 1941, с. 93 — вж. **пеел бях*, **криел е бил*)⁴. Както отбелязва Ив. Куцаров, подобни „неточности дават основания на чуждестранни българисти в ново време да изграждат реално несъществуващи системи на българските глаголни форми“⁵.

Обосновката на Вл. Шаур например е, че „от инвентара на българските глаголни форми не бива да се изключват даже форми като *той беше пишел*, *той щял да е пишел*, *той бил щял да е пишел*, при все че на практика те не се употребяват. Причина за това е категориалният характер на отношението между формите *пишел* и *писал*“⁶. Подобна логика стои в дъното на всички съображения, защитаващи отбелязването на разглежданите форми в теоретичните изследвания. Тъй като Вл. Шаур е представил виждането си най-разгърнато, ще се основаваме на неговите постановки, опонирайки на разсъждения в тази насока. По характерен начин се мотивира правото на съществуване на **бил е пишел* с факта на наличието на „бил пишел“. Изходната представа е, че българската глаголна парадигма е изградена върху четири тристепенни отношения:

чете	— е чел	— чел
четеше	— е четял	— четял
беше чел	— бил е чел	— бил чел
*беше четял	— *бил е четял	— бил четял

Вл. Шаур работи с признаците предходност/непредходност, резултативност/нерезултативност, относителност/неотносителност и свидетелственост/несвидетелственост. Той уточнява, че по въпроса кое е индикатив и кое не е, приема модела на П. Петков⁷, което означава, че средната колонка форми се схващат като изявителни актуални минали времена. На тази основа неупотребимостта на **беше четял* и **бил е четял* се обяснява с факта, че: „Контекстите, в които редом с признаците предходност, резултативност и относителност трябва да се изрази и признакът свидетелственост, са извънредно малко“⁸. Ясно е, че става дума за принципно погрешна, неотговаряща на езиковата действителност представа за строежа на българската глаголна система. Става дума за опит да се конструира изкуствено относително-резултативна форма за предходност съответно за неактуален и актуален аорист (според терминологията на П. Петков). Такава форма не се среща не по прагматични (ниска фреквентност), а по причини от

системен характер. Този факт е в пряка зависимост и от липсата на форми отделно за относителна и за резултативна предходност в българския език, която е добре изяснена от Г. Герджиков от позициите на теорията за морфологическите опозиции и организацията на многочленните системи⁹.

Аористът (единственото време, изразяващо предходност на действието в българския език) изразява действие, предходно на момента на говоренето (МГ). Евентуален негов относителен корелат би изразявал действие, предходно на миналия ориентационен момент (МОМ). Но всяко действие, предходно на МОМ, е предходно и на МГ. „Следователно самият аорист може да изразява подобни действия, и то не само в позиция на неутрализация, а и в позиция на противопоставяне“. Авторът обобщава: „Логическият характер на отношенията в полето на предходността е такъв, че между двете времена се създава само субординация, без да може да се създаде опозиция. Ето защо в полето на предходността относителните корелати са абсолютно невъзможни. Касае се не за празна клетка в системата, а за логическа невъзможност да се създаде опозиция“¹⁰.

Във връзка с липсата на резултативен корелат на аорист Г. Герджиков отбелязва, че по принцип той е възможен, „но по ред причини също е рядко явление в темпоралните системи“¹¹.

Аористът е неопределено време¹² и като такова поначало противостои на всички отношения в темпоралната парадигма (вж. стереометричните модели на П. Пашов и Г. Герджиков¹³). Водеща за българската темпорална система е опозицията следходност/неследходност¹⁴. На балканска почва българският език се отдалечава от общите тенденции в редуцирането на праславянската темпорална система. Той развива съвременната категория относителност, бъдещите времена; преустройва видовата си система; загубва граматикализираната предходност във вариантите на праславянските минали времена (сигматични и асигматични или неедновременни и едновременни)¹⁵; развива богата модална система, а що се отнася до аориста — запазва го като неопределено време — единствената темпорална форма, образувана от старата инфинитивна, неопределена основа на глагола. Ако разбираме едновременността като континуативност и признаем противопоставянето едновременност/следходност за същинската темпорална опозиция в българския език, трябва да очакваме, че евентуален резултативен корелат на аорист, без континуативен маркер (имаме предвид формообразователната специализираност на миналото свършено действително причастие (МСДП), което участва само в състава на форми, изразяващи непроцесуалност¹⁶), не може да се впише в българската темпорална система.

По този начин сферата на неконтинуативността, на неопределения аорист е мястото, където става преливането между време и модалност в българския език. Нека си припомним, че съвременната аналитична условна форма е по произход именно резултативен аорист, който е имплицирал както предходност, така и следходност¹⁷, с една дума — неедновременност в темпорален смисъл и иреалност — в модален (формата възниква и се специализира преди граматикализацията на бъдещите времена). И така, докато при условното наклонение става дума за модално преосмисляне на самата аористнорезултативна форма, сферата на разширяване на модалните значения по-късно обхваща някои аористни функции,

които се поемат от друга резултативна форма — перфекта (и на друго равнище — модално), в резултат на неговия експанзивен характер, довел в определен момент от развитието на индоевропейските езици до преустройство в техните темпорално-модални системи.

Именно защото няма свой относителен корелат на темпорално равнище, аористът имплицира и изразява евентуалното негово значение — разказ за предходни събития, функция, която изисква изразяването на последователни действия. Последователност и предходност аорист изразява „по съвместителство“ заради немаркираността си с континуативност. Това са необходими наративни функции, но поради йерархията на значимите опозиции не са граматикализирани на темпорално равнище в българския език, а се изразяват в текста, където „аористната редица е форма на иконическа връзка между компонентите на знака на текстово равнище“¹⁸. Обхващайки, първоначално транспозитивно¹⁹, аористни функционални сфери, перфектът се преосмисля в способна за водене на разказ форма, но за да изгради наративна система, тя има нужда от себеподобни (перфектоподобни) конструкции за изразяване на всички останали повествователни отношения — освен на последователност, още на едновременност, предходност и следходност. Именно с оглед на такава необходимост в българската глаголна система се появява миналото несвършено действително причастие (МНДП) от типа *четял, пишел, чуел* и т. н.

Това теоретично отклонение имаше за цел да покаже погрешността на виждането, което извежда форма „*бил четял*“ от *беше четял през *бил е четял и вярва в правото на съществуване на последните заради категориалния характер на отношението между „*писал*“ и „*пишел*“ (вж. по-горе). Въпросът е за какво категориално отношение става дума? В рамките на индикативната категория време форма „*пишел*“ не съществува, така че тя не би могла да бъде в каквито и да е отношения с „*писал*“. В рамките на маркираните модални парадигми отношенията между двете форми са като между аорист и имперфект, които се различават по повече от един диференциален признак (едновременност/неедновременност и относителност/неотнителност) и следователно не са в привативни отношения помежду си. С други думи, по никакъв начин не е ясно защо наличието на едното време, респективно на едното причастие, трябва да предполага наличието на другото време, съответно — причастие? Освен това постулирането на форма *беше четял разкрива принципно неясно разбиране за резултативността, която има непроцесуален, неповествователен и непреодолен характер. Важно е да се осъзнае нерезултативната същност на миналото деятелно причастие от имперфектна основа. Континуативността на резултативните форми се носи от спомагателния глагол, при МНДП с нея е маркирана пълнозначната глаголна лексема, а спомагателният глагол в парадигмите, включващи форми с МНДП, има вече модалноактуализираща функция. Така евентуален тип *беше четял е провокиран от представа за наличието на несвършен плюсквамперфект, но формално не съдържа резултативна морфема. Той съчетава два маркера за относителна континуативност — *-e/-'a/-a-* + *-x/-ш-* и *-e/-'a/-a* + *-л* (за морфологичните маркери на относителността вж. Герджиков 1976, с. 226; Маровска 1991, с. 58; Куцаров 1994, с. 159), единият от които е показател за несубективна личноизказност (признак, наричан по традиция свидетелственост), а другият —

за преизказност (показател за несубективна личноеизказност²⁰ е морфологичното съчетание *-e/-'a/-a- + -л e*). Както става ясно, и от семантична, и от формална гледна точка тази форма е недоразумение. Същото се отнася за форма **беше бил* („...да бях била птичка, щях да литна“)²¹. Причастието „бил“ представлява именно актуализирана имперфектна морфема (основа), тъй като представлява актуализиране на формите от типа *бях, беше, беше*²². Следователно подобна форма трябва да се разбира като едновременно изявителна и неизявителна. Тя се образува в речта по подобие на „да бях станала“, но всъщност би трябвало да се възприема и да звучи толкова неприемливо, колкото и „да бях станела птичка...“ или „да станех станела птичка...“. Самият механизъм на образуване на неизявителните форми от изявителните изключва възможността за съществуването на сложните глаголни форми от типа **бях пишел* или **бях бил*. Съответно отпада основанието, на което се извежда и форма **бил е четял*. Тя по същия начин съдържа два морфологични показателя за относителна континуативност, единият от които носи субективноличноеизказна семантика (*бил е* = имперфектна морфема + *л e*), а другият — преизказна (*четял* = имперфектна морфема + *-л* без спомагателен глагол в 3 лице). Ако се защитава наличието на такива форми, би могло да се помисли и за въвеждането например на **четеше бил*²³ или **беше е четял*. Логическата несъвместимост на два семантични признака не допуска съчетаването на техните морфологични показатели в една и съща словоформа. По същия начин е неприемлива и формата **щеше да е четял* или **щеше да е чуел*. Тя е едновременно изявителна и неизявителна, следходна и едновременна, два пъти маркирана за относителност и т. н. — несъвместимост и излишество, каквито никоя система не допуска. Доказването на невъзможността на тази форма обезсмисля коментара на извежданите от нея **щял да е четял* и **щял бил да е четял* (вж. по-горе).

Освен за невъзможните конструкции, интересен е и въпросът за някои невъзможни употреби на глаголни форми²⁴, но той изисква специално обстойно проучване.

Уникалният строеж на българската глаголна система е изтъкван нееднократно и, по всичко изглежда, още дълго ще предоставя едни от най-спорните и интересни теми на езиковедската българистика. Разнообразните теоретични възгледи, наслагващи върху езиковите факти класически и авторитетни лингвистични модели, традиционни заблуди или удобна инерция, на моменти допринасят за задълбочаване на и без това сложните проблеми в тази област, но конкуренцията помежду им така или иначе е единственият път към разкриване на истината за българския глагол.

БЕЛЕЖКИ

¹ В. Фридман. Значение на отдавна минало време за историята на българския език. — В: I международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 1, С., 1983, с. 117; Б. Панцер. Глагольные времена, виды и наклонения в современном болгарском языке. — В: II международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 3, С., 1987, с. 477; Вл. Шаур. Иерархия на признаците на българските глаголни времена. — Съпоставително езикознание, XIV, 1989, № 1, с. 46 и др.

² Г. Герджиков. Преизказването на глаголното действие в българския език. С., 1984,

- с. 245; Ив. Куцаров. Едно екзотично наклонение на българския глагол. С., 1994, с. 172.
- ³ Д. Войников. Кратка българска граматика с упражнения. I изд., Пловдив, 1864, с. 102; Т. Шишков. Начална българска граматика. Търново—Цариград, 1872, с. 53.
- ⁴ Д. Попов. Българска граматика. С., 1941, с. 93.
- ⁵ Ив. Куцаров. Едно екзотично наклонение..., с. 27.
- ⁶ Вл. Шаур. Цит. съч., с. 46.
- ⁷ П. Петков. Към въпроса за състава на темпоралната парадигма в българския език. — Съпоставително езикознание, XII, 1987, № 2, с. 37 — 49.
- ⁸ Вл. Шаур. Цит. съч., с. 47.
- ⁹ Г. Герджиков. Характерът на морфологическите опозиции и организацията на многочленните системи. — Български език, 1974, № 1, с. 42.
- ¹⁰ Пак там.
- ¹¹ Г. Герджиков. Характерът на морфологическите опозиции..., с. 42; За спорните въпроси на българската темпорална система. — Известия на Инст. за бълг. език, XII, 1973, с. 143.
- ¹² В. Маровска. Пореден опит за интерпретация на глаголната опозиция аорист/имперфект. — Съпоставително езикознание, XVI, 1991, № 6, с. 61.
- ¹³ Г. Герджиков. Българските глаголни времена като система. — В: Помагало по българска морфология. Глагол. С., 1976, с. 224 — 229; П. Пашов. Българските глаголни времена (за основните им значения и онагледяването им със схеми и формули. — В: Помагало по българска морфология. Глагол. С., 1976, с. 186 — 209.
- ¹⁴ Вл. Шаур. Цит. съч., с. 54; В. Маровска. Цит. съч., с. 60.
- ¹⁵ Г. Герджиков. За спорните въпроси..., с. 147.
- ¹⁶ В. Маровска. Цит. съч., с. 61.
- ¹⁷ Г. Герджиков. За спорните въпроси..., с. 148.
- ¹⁸ В. Маровска. Цит. съч., с. 60.
- ¹⁹ Г. Герджиков. Преизказването на глаголното действие..., с. 257.
- ²⁰ Под субективна личноизказност разбираме начин на изказване, при който признакът е субективно приписан на глаголното лице, тъй като говорещото лице е възстановило, реконструирало предикатната връзка по пътя на някаква логическа процедура, експресивно подчертаване или трактовка (но не препредаване) на чужди думи. Това е т. нар. актуализация на действието от гледна точка на говорещото лице (Ив. Куцаров. Едно екзотично наклонение..., с. 140) в момента на изказването, който в случая е модален ориентир.
- ²¹ Ал. Т. -Балан. Нова българска граматика. С., 1940, с. 198.
- ²² Ив. Куцаров. Проблеми на българската морфология. Пловдив, 1993, с. 245.
- ²³ Ал. Александров. Класификация на българските глаголни времена според модуса на изказването. — Съпоставително езикознание, XIII, 1988, № 4 — 5, с. 100.
- ²⁴ В. Станков. Случаи на синонимия в българската темпорална система. — Известия на Инст. за бълг. език, XIX, 1970, с. 113 — 122; П. Петков. Основни сходства и различия между немската и българската темпорална система. — В: II международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 4, С., 1989, с. 119 — 130 и др.